

שימוש בכף מחוררת בשבת

עילי שאלתיאל

- א. פתיחה
- ב. סוגיית הגמרא
- ג. האם יש כאן תערובת?
- ד. תיקון חשוב
 - 1.ד. העלאת העיקרון מתוך הבנת ראשונים את הגמרא
 - 2.ד. ניתוח העיקרון
 - ה. פסולת מתוך אוכל בעת הפרדה בכף
 - ו. דין השימוש בכף מחוררת
 - 1.ו. ניסוח העיקרון
 - 2.ו. דעות פוסקי זמננו
 - ז. סיכום

א. פתיחה

פעמים רבות מכינים לסעודות השבת מאכלים עם רטבים. לדוגמה, רווח הנוהג לאכול דג בשבת, ופעמים רבות הוא מחומם יחד עם הרוטב שלו. במקרים מעין אלו עולה השאלה: האם מותר להשתמש בכף מחוררת לשם הוצאת הדג מהתבנית לכלי הגשה או לצלחת? והרי הרוטב של הדג יוצא דרך חורי הכף, ולכאורה יש כאן מלאכת בורר. שאלה זו באה לידי ביטוי פעמים רבות במקרים של סעודות מרובות משתתפים, בהן יש צורך בכלי הגשה רבים, ולעתים הכלים הזמינים הם כלים מחוררים.

במאמר זה נכוון לענות על שאלה זו, ונעסוק במקרה הספציפי שתואר בפסקת הפתיחה – תבנית דגים עם רוטב. תחילה, נעסוק בצורה יסודית בסוגיות הגמרא העוסקות במלאכת בורר. לאחר מכן נדון בשתי נקודות עיקריות המשפיעות על פסיקת ההלכה במקרה שלנו: האם יש כאן תערובת, והאם יש כאן תיקון שניתן לחייב עליו (כמו שנראה שיש צורך ב'תיקון' לחיוב במלאכת בורר). לאחר מכן, נתמקד בכלי הספציפי שבו אנו עוסקים – הכף המחוררת, ונבחן שתי סוגיות מהן עולה שניתן להשתמש בו – הן בשבת בכלל והן במקרה הנקודתי שלנו. כפי שנראה, יש צורך לחלק בין דיון זה לבין השלב הראשון במאמר, שכן ישנו הבדל בין המקרה שלנו לבין מקרים אחרים לעניין יכולת השימוש בכף. לאחר שלב זה נחתום בסיכום כלל הדעות שהובאו במאמר לעניין ההלכה למעשה¹.

¹ אני מעוניין להודות לשני אנשים שליוו אותי בעת תהליך הכתיבה: לרב ישי אנגלמן, שתמך וסייע ואף הפנה אותי למקורות חשובים שסייעו רבות לכתיבת המאמר, ולאוריה מאור, שהיה כתובת לדיונים רבים במהלך הסדרים.

ב. סוגיית הגמרא

צד האיסור הנידון במקרה שלנו הוא מלאכת בורר. הדיון הראשוני במלאכה מובא בגמרא בתחילת פרק כלל גדול (עד, א), שם הגמרא דנה תחילה בפירוש דברי הברייתא:

תנו רבנן: היו לפניו מיני אוכלין - בורר ואוכל, בורר ומניח. ולא יברור, ואם בירר – חייב חטאת.

מהדיון בגמרא עולה (לפי השיטה המרכזית בראשונים), שיש שלושה תנאים שחייבים להתקיים בפעולת ברירה בשבת, כדי שהיא תהיה מותרת:

1. אוכל מתוך פסולת: פעולה שבה האדם מפריד את האוכל – הדבר שהוא מעוניין בו, מן הפסולת – הדבר שאינו מעוניין בו. כאשר הוא משיג את הפסולת ולא את האוכל – הפעולה תהיה אסורה.
2. שימוש ביד: אין להשתמש בכלי, כמו נפה, כברה, קנון או תמחוי, לשם עשיית המלאכה.
3. ברירה לאלתר: אין לברור את האוכל לשם אחסון או שמירה לזמן עתידי, אלא מותר לברור רק לשם שימוש מיידי.

שיטה זו נפסקה להלכה על ידי הרמב"ם (ח, יב-יג) והשולחן ערוך (שיט, א-ד), והיא המקובלת להלכה.

ואמנם, ישנה שאלה נוספת הדורשת התייחסות: מהי אותה תערובת, שכאשר האדם מפריד את חלקיה עליו להקפיד על שלושת הכללים? על אף שהגמרא לא מתייחסת מפורשות לשאלה זו, ניתן להצביע על שתי נקודות בדף עד, מהן נוכל ללמוד על גדר התערובת האסורה בכרירה.

"תנו רבנן: היו לפניו מיני אוכלין" – לפי פירושו של רבנו חננאל, שהתקבל להלכה, מדובר במקרה בו יש שני מיני אוכלים. כלומר – מדובר בתערובת, אפילו אם בהקשר אחר כל חלקיה היו נאכלים, ורק כאשר יש בה שני מיני מרכיבים ומעלה.

כך עולה גם מהמקרה בהמשך - "שדא קמייהו כלכלה דפירי" – מובא בתוך סיפור שיש בו דין ספק לעניין פסולת מתוך אוכל. האמוראים שנכחו במקום לא היו בטוחים מה הייתה הסיבה להוצאת הפירות מתוך הסלסלה, כאשר אחת מהאפשרויות שמועלות היא שיש בעיה מצד אוכל מתוך פסולת. כלומר – תערובת קיימת במקרה שבו יש ערבוב בין מספר סוגי אוכלים.

מהסיפור הנ"ל עולה נקודה נוספת. לפי ההבנה שהבעיה המקורית הייתה ערבוב בין מספר מיני אוכלים, פתרון הבעיה היה העברת התערובת מהסלסלה אל השולחן. מסתבר שמטרת פעולה זו הייתה להוציא את הפירות מסטטוס של תערובת לסטטוס של אוכל שאינו

מעורב, על ידי פריסת הפירות כך שיהיה אפשר להבחין ביניהם. כלומר, שישנו גבול בו אין לפנינו תערובת, ולפיכך אין בעיה של בורר.

אמנם, נקודות אלו אינן יכולות לשמש, כפי שהן מוצגות בגמרא, כהנחה פשוטה לקביעת ההלכה, שכן במלאכת בורר יש מקרים מורכבים, ויש להגדיר היטב מתי יש לפנינו תערובת.

לסיכום, מהסוגייה עולה שכאשר בוחנים מלאכת בורר יש להתחשב בשני קריטריונים:

1. מלאכת בורר מתקיימת אך ורק במה שראוי להיקרא 'תערובת'.

2. כאשר יש תערובת, יש לברור תוך הקפדה על שלוש הגבלות:

א. שימוש ביד, ולא בכלי.

ב. הוצאת האוכל מתוך התערובת, ולא הוצאת הפסולת מתוך התערובת.

ג. ברירה לצורך אכילה מיידית, לאלתר.

אם נתרגם את שני הקריטריונים למקרה שלנו, נוכל לנסח שתי שאלות הלכתיות עליהן, בין השאר, נענה במסגרת דברינו:

1. **מצד התערובת:** האם הפלטה עם הדגים נחשבת לתערובת, שתחייב אותנו להקפיד על שלוש ההגבלות?

2. **מצד פעולת האדם:** במקרה שבו אכן יש תערובת – האם יש איסור בשימוש בכף המחוררת לשם הוצאת הדגים?

ג. האם יש כאן תערובת?

כפי שעלה מהסעיף הקודם, העיסוק בגמרא בהגדרת התערובת האסורה הוא מינימלי ביותר. ואמנם, בפסיקת ההלכה עדיין נדרשו להגדיר מהי בדיוק אותה תערובת. בשולחן ערוך מובאת ההלכה הבאה:

היו לפניו שני מיני אוכלים מעורבים, בורר אחד מאחד ומניח (השני כדי) לאכול מיד. הגה: ושני מיני דגים מיקרי שני מיני אוכלים ואסור לברור א' מחבירו אלא בידו, כדי לאכלן מיד, אף על פי שהחתיכות גדולות וכל אחת נכרת בפני עצמה. אבל כל שהוא מין א', אף על פי שבורר חתיכות גדולות מתוך קטנות, לא מיקרי ברירה. ואפילו היו שני מינים ובורר משניהם ביחד הגדולות מתוך הקטנות או להיפך, שרי הואיל ואינו בורר מין אחד מתוך חבירו (תרומת הדשן סי' נ"ז).

(שולחן ערוך אורח חיים שיט, ג)

הרמ"א מבין, שאפילו במקרה שבו התערובת מורכבת מחתיכות גדולות של שני מיני אוכלים, חייבים לומר שיש לנו כאן תערובת ולהתיר ברירה רק כדרך אכילה. כפי שכתב בסוף דבריו – הם מבוססים על תשובה של תרומת הדשן², הכוללת את הפסקה הבאה:

אמנם נראה דמאד היה כנגד סברת הלב, דשני מינים שניכרים בהפרדתם חתיכות גדולות שמונחים יחד, דיהא ברירה שייכא בהו, דלשון המרדכי פ' כלל גדול לא משמע הכי, דכתב הילכך יזהר אדם מיני פירות שנתערבו כו', משמע דווקא כשהם מעורבים ואינם ניכרים, אבל בכה"ג אף על גב דאין כל מין ומין מסודר בפני עצמו, מ"מ לא מיקרי מעורב. אפס הואיל וכ' בסמ"ג, דהבורר פסולת מתוך האוכל, ואפי' בורר לאלתר חייב חטאת, אין לחלק ולהקל בלא ראייה ברורה.

(תרומת הדשן סימן נז)

אומר תרומת הדשן, שעל אף שיש מקום גדול להגיד, שבמקרה שבו ניכרת ההפרדה בין חלקי התערובת היא לא תיחשב לכזו, ועל אף שיש לסברה זו מקור בדבריו של המרדכי – תרומת הדשן דוחה אותה להלכה, בעקבות פסיקת ההלכה החותכת המובאת בסמ"ג, והעובדה הפשוטה שלא מדובר בראיה חזקה להקל. לפיכך הוא קובע למסקנה, שאפילו במקרה שכזה, בו החתיכות ניכרות וברורות לעין – אין להתיר את התערובת, ומותר לברור מתוכה רק כדרך אכילה.

דבריו של תרומת הדשן מהווים חומרה גדולה, ולאור זאת מספר דעות סייגו את דבריו. צמצום אחד של פסיקה זו מובא בדברי ערוך השולחן:

[...] ומ"מ נלענ"ד דדוקא כשהחתיכות מרובות אבל בד' וה' חתיכות שנוטל מהם אחד או שנים לא מקרי ברירה והרי זהו מעשים בכל יום שמביאים על הקערה בשר בהמה ותרנגולת דודאי הם שני מינים ונוטלת הבעלת הבית התרנגולת מהקערה להצניע לשבת שחרית [...].

(ערוך השולחן סימן שיט סעיף יז)

סיוג זה מסתמך על ההבנה הפשוטה בדבריו של תרומת הדשן – שהוא מדבר על מקרה של תערובת המורכבת מחלקים רבים, ולא על תערובת הכוללת מספר מועט של פירות. צמצום זה מובן, שכן אז הפעולה היא אינה פעולה מקצועית, שנועדה לשמור את האוכל לזמן עתידי, אלא היא פעולה יומיומית פשוטה, שעניינה הוא הכנת האכילה לאותה שבת.

² הוא מתייחס למקרה מאד דומה למקרה שלנו, בו נידונה פלטת דגים הכוללת חתיכות של דגים ממספר מינים. ואמנם יש הבדל משמעותי – כנראה שהתערובת מורכבת מדגים בלבד, ללא רוטב, שכן הוא מתייחס בתשובתו אך ורק להבדלים בין סוגי הדגים.

ייתכן אף לומר סברה נוספת בדבריו, שבמקרה בו אין פרטים רבים בתערובת, העין החיצונית לא מזהה כאן ערבוב אלא מספר פרטים המונחים זה על גב זה – וזאת בהחלט לא תערובת, ולכן אין כאן פעולת ברירה אסורה.

בסוף הסעיף, ערוך השולחן מחזק דבר זה מסברה נוספת מליבו, אליה נחזור ונתייחס בהמשך:

[...] וכן נלע"ד דברירה אינו אלא כשעושה דרך ברירה בעיון דק לברור זה מזה אבל בנטילה בעלמא לא שייך ברירה.

במקורה, מלאכת הברירה היא מלאכה של הפרדת גרגירים מהקליפה שלהם. מדובר במלאכה מקצועית ומורכבת, שנצרכים להשלמתה ריכוז ועבודה מדויקת, ועל כן אומר ערוך השולחן שהדבר נכון בכל מקרה בו אנו רוצים לחייב מדין בורר. לעומת זאת, במקרה בו הוא דן, שם מדובר בחתיכות דגים גדולות, האדם לא יטרח כלל בעת העשייה של המלאכה.

פוסק נוסף שסייג את דבריו של הרמ"א הוא המגן אברהם. בכיאוורו לסעיף יד בשולחן ערוך (בסימן שיט) המגן אברהם מביא מקרה שבו יש שומן הצף על גבי נוזל. בתוך פסיקת ההלכה שלו למקרה זה הוא מציג עיקרון הלכתי באשר להגדרת התערובת האסורה³:

אבל בשומן ה"ל בורר פסולת מתוך אוכל ואסור כמ"ש ס"ג. ואפשר, דלא שייך ברירה אלא בדברים המעורבים אבל הכא לתודא קאי.

(מגן אברהם סימן שיט סעיף קטן טו)

הוא מבאר, בצורה חד משמעית, שהמקרה של השומן לא נכנס לתוך הדיון במלאכת בורר, ולא נאסר מצד פסולת מתוך אוכל, מהסיבה שאין לנו כאן תערובת, שהרי השומן עומד לבדו, בצורה נבחנת ומובדלת מהנוזל. כלומר: במקרה שבו יש ערבוב בין חלקי התערובת, ואי אפשר להבחין בין מרכיביה השונים – יש לאסור, אבל במקרה שבו חלקי התערובת עומדים מובחנים ללא ערבוב, אף אם הם נוגעים זה בזה – לא מדובר בתערובת.

ייתכן לומר, שבעקבות שתי סברות אלה – הסברה השנייה של ערוך השולחן והסברה של המגן אברהם, פסק בשביתת השבת (לר' יצחק מלצן) את ההלכה הבאה:

אם נפלו זבובים לכוס לא יוציא הזבובים לבדן שהרי זה כבורר פסולת מאוכל שאסור אפי' כדי לאכול מיד רק יקח גם מהמשקה קצת עמהם שאז אינו נראה

³ יש לשים לב: הפעולה הנעשית כאן לא מותרת מצד שלושת הכללים, שכן יש כאן פסולת מתוך אוכל.

כבורר ודוקא זבובים וכיו"ב שפעמים שהם משתקעים ומתבלבלים במשקה אבל דברים גדולים הניכרים כמו בשר המונח ברוטב או ירקות הכבושים בציר לא מצינו שיהיה בנטילתן מהמשקה איסור ברירה.

(שביתת השבת מלאכת בורר אות יא)

בבאר רחובות במקום (אות כה) מרחיב ר' יצחק מלצן את דבריו, ואומר כמה נקודות:

1. העיקרון המנחה במלאכת בורר, לשיטתו, מבוסס על דברי המהר"י חגיז (בספרו עץ חיים): יש מלאכת בורר רק בתערובת שבה על האדם לפשפש היטב (כדבריו של ערוך השולחן) כדי למצוא את החלק שהוא מעוניין בו. אם החלקים גדולים, ברורים, ניכרים וקלים להשגה בפני עצמם – אין כאן מלאכת בורר, מכיוון שזאת לא תערובת. במקרה שבו מדובר בדברים קטנים (קטן – גודל של קיסמים קטנים ומטה), שיכולים להיטמע לחלוטין בנוזל, עד שלא יהיו ברי הבחנה – יש מקום להסתפק, וייתכן שגם להחמיר ולאסור.
2. אין להקשות מדבריו של תרומת הדשן, שכן הוא דיבר על מקרה שונה, בו התערובת מבולגנת כהוגן, ולא על מקרה שבו יש שיטוח מסוים של התערובת, וחלקיה לא עולים זה על זה.

ייתכן להביא מקור אפשרי נוסף לפסיקה זו של שביתת השבת: מובא בשמירת שבת כהלכתה (פרק ג הערה ז) עדות של המחבר מ"חכם אחד", שאומר שדבריו של שביתת השבת מובאים כנגד פסיקה של המשנה ברורה.

התוספתא (יב, יד) מביאה ש"מחבץ [=תולדה של מלאכת בורר⁴ – ע"ש] הוא מעשה קדירה ואוכל". כלומר – האדם עושה במעשה הקדירה פעולה מותרת של 'חיבוץ'. במקור, 'מחבץ' זה הכינוי למעשה הפרדת גושי הגבינה מהחלב, ויש להבין כיצד פעולת החיבוץ באה לידי ביטוי במעשה הקדירה.

המשנה ברורה מביא פרשנות לתוספתא:

ודע דבתוספתא איתא אבל מחבץ הוא מעשה קדירה ואוכל ור"ל להפריד בכף מאכל עבה מן הרוטב דמותר משום דדרך אכילה הוא בכך [...] והוא דומיא דמחבץ שע"י הקיבה שנותנים בו מתפרד הקום מן החלב.

(משנה ברורה שיט, סעיף קטן סו)

⁴ המקור לאמירה זו נעוץ במחלוקת בין ר' אליעזר לחכמים, המובאת במסכת שבת צה, א: בעוד שר' אליעזר פוסק שמלאכת מחבץ היא מדאורייתא, חכמים פוסקים שהיא איסור דרבנן בלבד.

כלומר, מהות מלאכת החיבוץ היא ההפרדה בין הגושים לבין הנוזלים, ולאור כך הוא מפרש שהמעשה המותר הוא הוצאת גוש מתוך רוטב, כאשר האדם עושה זאת לאלתר. כלומר – מדובר בתערובת שהותרה משום דרך אכילה.

לעומתו, לשביתת השבת (בורר, באר רחובות, לז) יש הבנה שונה בדברי התוספתא: מהות פעולת החיבוץ היא לא הפרדה, אלא גיבוש. כאשר אדם מחבץ חלב הוא מדביק את חלקיקי המוצק שלא נראים לעין זה לזה, והופך אותם לגוש, שאמנם נמצא בתוך התערובת, אך למעשה הוא נפרד ממנה. כתוצאה מכך, שביתת השבת מפרש את פעולת חיבוץ מעשה הקדירה של התוספתא כפעולה של חיבור חלקיקי דייסה זה לזה. יוצא מכך שהוא מבין שהתוצאה הסופית של פעולת החיבוץ – גושים גדולים וניכרים של גבינה בתוך החלב – לא נחשבת לתערובת, ואין שום בעיה בהוצאת גושים אלו.

לסיכום שיטת שביתת השבת: כאשר מדובר בגושים גדולים ברורים וניכרים לעין, אשר אין שום צורך בפשפוש כדי להוציא אותם מתוך התערובת (כגון – כאשר התערובת משוטחת) – לא מדובר בתערובת, ולא חלים התנאים של מלאכת בורר.

בנוסף על שיטת שביתת השבת, ישנה סברה נוספת בקרב פוסקי ההלכה שרלוונטית לענייננו, לפיה אין כלל מלאכת בורר בלח. מקורה של סברה זו היא בפסיקה של המהריט"ץ. הוא מתייחס למקרה שבו אדם התכוון לשתות כוס משקה, ונפלה לו צרעה פנימה. האדם לא ישתה את היין כל עוד הצרעה נמצאת בפנים, אך הוא לא יכול להוציא אותה אל מחוץ לכוס, שכן מדובר בפעולה של פסולת מתוך אוכל:

אמנם הטעם שנראה לע"ד להתיר בצירעה דווקא הוי משום דאין דרך משמר בכך דהא בלח שייך משמר וכיבש {/וביבש/} בורר אבל אין בורר בלח ואין משמר ביבש והרי זה שמסיר את הצירעה מהיין הלח אין דרך ברירה בלח אלא שימור שיניה היין במסנתת ומוציאה את היין וקולטת את השמרים, אבל אם בירר בלח שהוא נ"ד שבורר בידו הצירעה מהיין הלח אין דרך ברירה בכך אלא שימור [...].

(שו"ת מהריט"ץ רג)

עולים מדברי המהריט"ץ שני כללים יסודיים במלאכות שבת: לא תיתכן פעולת מלאכת בורר בתערובת לחה, ולא תיתכן פעולת מלאכת משמר בתערובת יבשה. על בסיס העיקרון הראשון הוא מתיר את פעולת הוצאת הצרעה מן הכוס, שכן פעולה זו היא פעולה של

מלאכת בורר, השונה מפעולת מלאכת משמר – שפיכת התערובת הנוזלית על גבי מסננת⁵. ואמנם, העיקרון העולה מדבריו, שאין מלאכת בורר בלח, הוא מחדש וצריך ביאור. הברכי יוסף (שיט הערה ד) מביא סימוכין לסברה של המהריט"ץ, על בסיס הגמרא הבאה: דבי רב פפא שאפו שיכרא ממנא למנא. אמר ליה רב אחא מדיפתי לרבינא: האיכא ניצוצות! - ניצוצות לבי רב פפא לא חשיבי.

(שבת קלט, ב)

מובא נוהג שהיה בביתו של רב פפא, שהעבירו שכר מחבית לחבית. רב אחא מתקשה במנהג זה, שכן מגיעים לידי ניצוצות. הכוונה בניצוצות היא למפלס התחתון של היין, שמעורב בשמרי היין המצטברים בתחתית החבית. רב אחא, למעשה, מקשה שכאשר מעבירים את כל היין, כולל הניצוצות, עוברים על מלאכת בורר, שהרי נעשית פעולת הפרדה בין ניצוצות היין הרצויים, העוברים מכלי אחד למשנהו, לבין גושי השמרים הלא רצויים, הנשארים בכלי הראשון. עונה לו רב פפא שהם לא מייחסים חשיבות לאותם ניצוצות, כלומר – הם לא מעבירים אותם לכלי השני, וזורקים את החלק המעורב שבכלי הראשון.

מהדיון בגמרא עולה שדווקא המפלס הזה, של ניצוצות היין המעורבים בשמרים, הוא החלק הבעייתי שבתכולת החבית, מכיוון שיש התערבות בין השמרים לבין היין. כל עוד אין התערבות בין השמרים לבין היין (כלומר – במפלסים העליונים של היין בחבית) – אין כאן תערובת. כלומר: כאשר הנוזל מעורב עם המוצק, כך שאי אפשר להבחין ביניהם – יש כאן תערובת. אבל במקרה שבו ניתן להבחין ביניהם בעין רגילה – אין כאן תערובת.

מתוך הבנה זו הוא מגיע למקרה של זבוב בתוך כוס משקה: המשקה הוא צלול, והזבוב בולט בו לעין. מכיוון שכך מתבקשת המסקנה שהזבוב לא מעורב בתוך המשקה, ואין לנו כאן תערובת, ומותר להוציא את הזבוב, על אף שזה פסולת מתוך אוכל. ואם לדייק – אין בורר בלח אך ורק במקרה שבו ניתן להבחין בעצם הזר בתוך המים. אם לא ניתן להבחין באותו עצם – יש בורר בתערובת הלחה⁶.

⁵ בעניין זה מפורסמת האמירה שלו במקום: "אין ברירה בלח, וגם את הצרעה ישלח".
⁶ דבריו של הברכי יוסף אמנם נותנים תוקף לסברת המהריט"ץ, והילקוט יוסף (שיט הערה נא) אף פסק על פי הבנה זו להלכה, אך הם מצמצמים אותה ולא מקבלים אותה בשלמותה, מאחר ולפי הקריאה הפשוטה בלשון המהריט"ץ הוא פוסק שאין בורר בלח בכל סיטואציה שהיא. נוסף על כך, ישנה הבנה אפשרית נוספת בדבריו של המהריט"ץ, לפיה כל ההבדל לשיטת המהריט"ץ בין מלאכות בורר ומשמר הוא עניין השימוש בכלי בנוזל (במשמר משתמשים בכלי, ובבורר לא), והסיק מכך שמותר לשיטת המהריט"ץ לברור מתוך נוזל רק כאשר הברירה נעשית ביד – שכן רק אז האדם עושה פעולת ברירה בתערובת הנוזלית. ואמנם, גם סברה זו אינה מחייבת, שכן ניתן לקרוא אחרת את המהריט"ץ, ולהבין שכאשר הוא מדבר על צורת ברירה הוא לא מבאר את הסיבה לפסיקה אלא רק נותן סימן לכך שבמקרה שבו ניתן להוציא את הפסולת ביד בקלות – אין כאן תערובת.

על בסיס הנראה לעיל, ייתכן להסיק שהסברות של שביתת השבת ושל הבנת הברכי יוסף בדברי המהריט"ץ מתחברות בנקודה יסודית: כאשר אנו באים לדון בתערוכת שיש בה נוזל, יש להבין שיש הבדל עקרוני בין תערוכת שכזו לבין תערוכת שמורכת אך ורק ממוצקים: בתערוכת המורכת ממוצקים בלבד יש חלקים מסוגים שונים המצויים בערבוב רב ומסתירים זה את זה, וכתוצאה מכך לא ניתן להבחין בעין רגילה בצורה מלאה בין האוכל לבין הפסולת. בעקבות כך, כדי לעשות הפרדה בין שני חלקי התערוכת יש לעשות עבודה מדוקדקת של הפרדה בין המרכיבים.

לעומת זאת, כאשר אנו עוסקים בנוזל הסיפור הוא שונה. ייתכנו שתי סיטואציות בהתעסקות עם נוזל: נוזל סמיך ואטום ונוזל צלול ובהיר. כאשר מדובר בנוזל מהסוג הראשון, המכסה את כל התערובת ולא מאפשר הבחנה בעין רגילה בין חלקיה – אין הבדל בין תערוכת זו לבין תערוכת מוצקים רגילה. לעומת זאת, כאשר מדובר בנוזל מהסוג השני, שגם אם הוא מכסה את כל התערובת – ניתן להבחין בחתיכות המוצקות והגדולות שבתוכו ללא כל קושי – נראה לומר שאין מדובר בתערוכת, שכן לא נדרשת פעולה של ברירה כדי להבחין בין חלקיה⁷.

לענייננו: המקרה שלנו, בו הרוטב אמנם סמיך ואטום, אך לא מכסה את הדגים שעל הפלטה, לא ייחשב – גם לפי שביתת השבת וגם לפי המהריט"ץ, לתערוכת. במידה שפוסקים להלכה את הסברות של המהריט"ץ או של שביתת השבת – אין כל בעיה בהוצאת הדגים מתוך הפלטה, אפילו שלא כדרך אכילה. אך במידה שלא – יש להמשיך ולדון, האם יש איסור בורר במקרה שלפנינו.

ד. תיקון חשוב

עד כה דנו במקרה על בסיס היסודות המוכרים של מלאכת בורר, שבהם נוטים לדון במקרים מעין אלו. ואמנם, ישנה נקודה נוספת הדורשת התייחסות – תיקון חשוב. כפי שנראה, יש לעיקרון זה בסיס בגמרא של מסכתנו, ורוב הראשונים הבינו את הגמרא בדרך ממנה עולה העיקרון הזה. לאחר לימוד ההבנה של הראשונים, ננתח את הסוגייה על פיה, נעלה מתוכה את העיקרון ונראה כיצד הוא מתממש במקרה שלנו.

ד.1. העלאת העיקרון מתוך הבנת הראשונים את הגמרא

המקור לדין זה נמצא במשנה המובאת בגמרא בדף קלט, וכוללת את האמירה הבאה:

ומסננין את היין בסודרין ובכפיפה מצרית.

⁷ הבנה זו אפשרית במקרה בו מקבלים את ההסבר של הברכי יוסף לדבריו של המהריט"ץ. אם מבינים את המהריט"ץ אחרת, כמו שהובא בהערה לעיל, אמנם הנקודה העולה מהפסקה אינה תקפה, אך בכל מקרה מדובר בבירורה מותרת.

המשנה מדברת על סינון יין, אך לא ברור במשנה ממה מסננים. בחלק מהגרסאות בשיטת רש"י (כפי שהביא בהגהות הב"ח על פירוש רש"י על הרי"ף בסוגייתנו) מדויק שמדובר במין "קמחים הנקראים קנ"ש". מדובר, ככל הנראה⁸, בחומר בשם 'חומצה טרטרי', היכול להיווצר ביין. ההשפעה שלו היא אך ורק על טעמו של היין ולא על איכותו או על היכולת של בני אדם לשתות ממנו. אותה פגיעה בטעם היין יכולה להיות מינורית או גדולה – תלוי בכמות הקמחים הנמצאים ביין, ולפיכך במקרים מסוימים ירצו לסנן את היין כדי להחזיר לו את טעמו המקורי, ובמקרים מסוימים פעולת הסינון תוכל להועיל, אך ההשפעה שלה תהיה מינורית בלבד.

הגמרא דנה סביב דין זה:

אמר זעירי: נותן אדם יין צלול ומים צלולין לתוך המשמרת בשבת ואינו חושש. אבל עכורין – לא. מיתבי, רבן שמעון בן גמליאל אומר: טורד אדם חבית של יין, יינה ושמריה, ונותן לתוך המשמרת בשבת ואינו חושש! – תרגמה זעירי: בין הגיתות שנו.

(שבת קלט, ב)

מובאת סתירה לכאורה בין דבריו של זעירי לבין פסיקה של רשב"ג: בעוד שזעירי אוסר לשפוך נוזל עכור לתוך משמרת בשבת, רשב"ג מתיר פעולה זו אפילו ביין המעורב בשמרים.

כדי להבין כראוי את דבריו של זעירי, יש לשים לב לקטע מהגמרא בדף קט:

דביתהו דזעירי עבדא ליה לחיאי בר אשי ולא אכל. אמרה ליה: לרבך עבדי ליה ואכל, ואת לא אכלת? זעירי לטעמיה, דאמר זעירי: נותן אדם יין צלול ומים צלולין לתוך המשמרת בשבת ואינו חושש. אלמא: כיון דמשתתי הכי - לאו מידי קעביד, הכא נמי - כיון דמיתכיל הכי, לאו מידי קעביד.

(שבת קט, א)

הטעם לדבריו של זעירי, העולה מהסיפור, הוא שניתן לשתות את היין ולאכול את הצלי, גם ללא הפעולות המיוחדות שנועדו לשדרג את האוכל.

נחזור לגמרא שלנו. זעירי מסביר מחדש את האמירה של רשב"ג, ואומר שמדובר בסיטואציה של "בין הגיתות". רש"י במקום מבאר, שכאשר יש רק יין שנמצא בשלב של

⁸ על פי המאמר 'יין שהעלה קמחים' מאת אורן סעיד באתר תורה ומדע, בקישור: bit.ly/midbarai

“בין הגיתות” – כל היין המצוי יהיה מעורב בשמרים. כלומר: זעירי לא חושש לעשיית פעולה אסורה, כאשר היא לא תכשיר במציאות את האוכל לאכילה.

בעוד שבסיטואציה רגילה אנשים לא ישתו יין המעורב בשמרים, במקרה בו הם רוצים לשתות יין, והיין הזמין היחיד מעורב בשמרים – הם לא ימנעו מעצמם את הדבר. יש לדייק: שינוי הסיטואציה הסביבתית לא משפיע על טיב היין ועל השאלה האם אפשר לשתות אותו. כל ההשפעה היא על השאלה – האם בני אדם ירצו לשתות אותו. כלומר, מדובר בסיטואציה מיוחדת, שבה היין לא נשתה בפועל על אף שהוא ראוי לכך.

עד כה הצגנו את הרמה הבסיסית של הבנת הגמרא, המוסכמת על כולם. ואמנם, לא כל הראשונים הבינו את כל מהלך הגמרא באותה הדרך. כפי שנראה, יש שתי הבנות במהלך הגמרא, ומכל הבנה יוצאת פסיקת הלכה שונה. ההבנה הראשונה היא של הרמב"ם:

המשמר יין או שמן או מים וכן שאר המשקין במשמרת שלהן – חייב [...] אבל מסננין יין שאין בו שמרים או מים צלולין בסודרין ובכפיפה מצרית, כדי שיהא צלול ביותר.

(רמב"ם שבת ה, יד)

לפי הרמב"ם, כל שימוש במשמרת לשם סינון נאסר בשבת, בין בנוזל עכור ובין בנוזל צלול. ואמנם, מותר להשתמש בסודרים ובכפיפה מצרית כדי לסנן נוזל צלול. הבנה זו אינה פשוטה, שכן לכאורה היא סותרת את לשון הגמרא, שבה גם זעירי וגם רשב"ג מתירים שימוש במשמרת.

הבית יוסף (סימן שיט) מביא פתרון אפשרי לבעיה: במשנה מדובר על משמרת ממש, וזהו הדין העקרוני לגבי משמרת – שאסור לסנן בה יין, בין עכור ובין צלול. לעומת זאת, כאשר רשב"ג וזעירי מדברים על משמרת, הם לא מדברים על המשמרת הרגילה אלא על סודרים ועל כפיפה מצרית, שנקראים משמרת, כי הם עושים פעולת שימור. בניגוד למשמרת, הדין בכלים אלו הוא שמתור לסנן בהם יין צלול. בנוסף, עולה מכאן שהרמב"ם הבין את המקרה של השמרים כנוזל צלול⁹.

נעבור להבנה השנייה. דרך זו בלימוד הגמרא שלנו מובאת לראשונה בדברי הרשב"א:

⁹ אמנם, הכנסת הגדולה הציעה הבנה אחרת לחלוטין בשיטתו של הרמב"ם, לפיה הרמב"ם לא פסק כמו זעירי, אלא כר' חייא (שסירב לאכול את המנה שאשתו של זעירי הכינה לו). עולה מהבנה זו שהרמב"ם הבין את הסוגייה אחרת לגמרי, והוא יחלוק להלכה על היסוד ההלכתי שעולה ממנה לפי השולחן ערוך. ואמנם, סברה זו לא מוכרחת, והפסיקה בשולחן ערוך היא לפי הסברה המובאת בבית יוסף.

ומסננין את היין בסודריין. פירוש יין עכור דאי אפשר לפרש שמרים דהא יין קתני, ואף על פי שמשנה כיון שהוא בורר גמור אסור, וכן אי אפשר לומר יין צלול דאם כן אפילו במשמרת [שרי] כזעירי, אלא על כרחין ביין עכור, דכיון דאפשר למשתייה הכין אין כאן משום בורר וכיון דמשני קצת ומסננין בסודריין שרי.

(חידושי הרשב"א שבת קלט, ב)

בניגוד לרמב"ם, שאסר כל שימוש במשמרת, הרשב"א מבאר שמוותר להשתמש במשמרת, כאשר מדובר ביין צלול. בהסתמך על פסיקתו ועל פסיקת הרא"ש¹⁰, הטור בסימן שיט מתיר את השימוש במשמרת לצורך סינון נוזל צלול. ואמנם, לא ברור כיצד פסיקתו של הטור מתיישבת עם לשון הגמרא, שכן עולה ממנה תמונה מורכבת יותר מאשר החלוקה לשני סוגי נוזלים. הבית יוסף בסימן שיט עונה על שאלה זו, תוך ציטוט דבריו של הר"ן:

ונמצא פסקן של דברים דיין שהוא צלול ורובייהו דאינשי לא קפדי ביה כלל מותר לתת אותו אפילו תוך המשמרת כדי שיהא צלול ביותר אבל יין שהוא עכור קצת דאפשר למשתתי הכי אבל רובייהו דאינשי לא שתו ליה הכי בסודריין (ובכפיפת) [ובכפיפה] מצרי שרי דאיכא שנוי ובלבד שלא יעשה גומא (אלא) [ושלא] יגביה מקרקעיתו של כלי טפח אבל לתוך המשמרת דליכא שנוי אסור. ויין שהוא עכור לגמרי דלא משתתי הכי אפילו בסודריין ובכפיפה מצרית אסור.

(בית יוסף אורח חיים שיט)

כלומר, בעת לימוד הגמרא יש להבחין בין שלושה מקרים שונים:

- א. יין צלול, שלרוב האנשים לא אכפת מזה שיש בו קצת קמחיות וישתו אותו בכל מקרה. לדעת כולם, אותו מותר לסנן אפילו באמצעות משמרת, מכיוון שהפעולה שהאדם עושה אינה הכשרה לשתייה אלא שיפור המראה.
- ב. יין שהוא קצת עכור, שיש בו כמות מסוימת של קמחיות, ואפשר לשתות אותו, אבל רוב האנשים נמנעים מהדבר – זהו המקרה המובא במשנה, ומותר לסנן באמצעות סודר וכפיפה מצרית, שכן בכך יש שינוי מדרך הסינון הרגילה.

¹⁰ עולה מדבריו שהם מבוססים על פסיקתו של הרא"ש, אבל כאשר מעיינים בה מגלים שדבריו של הרא"ש (כ, ו) לכאורה אינם חד משמעיים: "אמר זעירי נותן אדם יין צלול לתוך המשמרת בשבת ואינו חושש אבל עכורין לא. ואם היה בין הגיתות שעדיין היין תוסס ואין צלול וגם אין עכור מותר. טורד אדם חבית של יין יינה ושמריה ונותן לתוך המשמרת בשבת ואינו חושש". בעיון ראשוני הרא"ש לא מחדש דבר על האמור במשנה ובגמרא, ולא נראה שניתן להוכיח ממנו כנגד פסיקת הרמב"ם. אך יש לתת את הדעת לנקודה משמעותית: אם אמנם הרא"ש היה פוסק כמו הרמב"ם, איך ניתן להבין מלשונו שהוא אכן סובר כמותו, והרי הוא לא עושה שום דיוק לגבי מהות המשמרת, וזאת נקודה מאד משמעותית בפסיקת הרמב"ם. מסתבר יותר לומר שהוא פסק פסיקה אחרת, שלא מחלקת בין המשמרת של המשנה למשמרת של הגמרא. ועיין בבית יוסף (שם).

ג. יין עכור לחלוטין, עם הרבה קמחיות, שאף אחד לא ישתה ממנו. לדעת כולם אין לסנן בשום סיטואציה, אפילו לא עם סודר או כפיפה מצרית.

בהתבסס על נתונים אלו ניתן להסביר מחדש את מהלך הגמרא: כאשר זעירי מדבר בגמרא על דין סינון במשמרת, הוא מתיר את השימוש בה ביין של המקרה הראשון בלבד. לאחר מכן, מקשים עליו מפסיקתו של רשב"ג, שהתיר שימוש במשמרת במקרה שמקביל למקרים השני והשלישי, ובתגובה זעירי מדייק את דבריו של רשב"ג ואומר שהוא בעצם דיבר על מקרה המקביל למקרה הראשון.

תכליתו של הסינון האמצעי הוא מורכב, שכן בעוד שטכנית אין שום בעיה לשתות את היין, אנשים רבים לא ירצו לשתות יין שנראה ככה. במילים אחרות, הסינון לא באמת מכשיר את היין לשתייה, אלא מכשיר את דעת האנשים לשתות מהיין. הוא לא הופך את היין מבלתי ניתן לשתייה לניתן לשתייה, אלא הוא הופך אותו מ'קצת מאוס' לשתייה ל'לא-מאוס' לשתייה.

ההשלכה ההלכתית של הבנה זו בגמרא היא שמותר להשתמש במשמרת לסינון נוזל צלול, ובסודר ובכפיפה מצרית כדי לסנן נוזל שהוא קצת עכור. וכך הבית יוסף הסביר את דבריו של הטור:

וזהו דעת רבינו להתיר יין צלול ומים צלולין, וכן חבית עם שמריה בשעת הגיתות לתוך המשמרת עצמה. ובסודרין, אפילו אינן צלולין – שרי.

(בית יוסף אורח חיים שיט)

הבית יוסף פוסק את דעת הטור להלכה בשולחן ערוך:

יין או מים שהם צלולים, מותר לסנן במשמרת. הגה: ואף על פי שיש בו קסמין דקין, הואיל וראוין לשתות בלאו הכי. אבל בסודר מים אסור משום ליבון¹¹ ויין ושאר משקים מותר, ואם הם עכורים, בין מים בין יין, אסור לסננם. ולהרמב"ם, במשמרת אסור ואפילו מים ויין צלולים; ואפילו בסודרים לא התירו אלא בצלולין אבל לא בעכורים. ויין מגתו, כל זמן שהוא תוסס (פי' שנראה כרותח), טורף חבית בשמריה ונותן לתוך הסודר.

(שולחן ערוך אורח חיים שיט, י)

הוא מתיר את השימוש במשמרת כדי לסנן נוזל צלול, תוך הפרדה לשונית ברורה בינה לבין הסודר – שמותר להשתמש בו כדי לסנן את היין, כל עוד הוא אינו עכור. נוסף על כך,

¹¹ האיסור המיוחד במים נובע מדיון נפרד מהדיון שלנו, ממנו עולה ששריית המים בסודר מהווה מלאכת כיבוס.

הוא מביא את פסיקתו של הרמב"ם, שהחמיר ואסר שימוש כל שהוא במשמרת, והגביל את השימוש המותר בסודר¹².

כמו פסיקת השולחן ערוך סברו גם רוב הראשונים, כולל הר"ן והרשב"א, וגם פוסקי ההלכה הט"ז והמשנה ברורה¹³, כלומר – ההבנה של הר"ן במהלך הגמרא היא זו שנפסקה להלכה, ועל בסיסה נסמוך את המשך הדיון במקרה.

ד.2. ניתוח העיקרון

תזכורת: לפי הבית יוסף, אין לנו שני מקרים בלבד, אלא יש שלושה מקרים: ישנו מקרה קיצוץ לצד אחד, שברור שמותר לסנן את היין בכל דרך בה האדם יחפוץ. ישנו מקרה קיצוץ לצד שני, שבו יהיה אסור לנו לעשות כל פעולת הפרדה בין האוכל לפסולת. וישנו גם המקרה השלישי. מדובר במקרה ביניים, ועניינו הוא כדלקמן: מדובר ביין, שיש בתוכו קימוח. בגלל הקימוח הזה אנשים לא רוצים לשתות מהיין, כמו בחלק השלישי, ואמנם – היין ראוי לשתיה מצד עצמו, ופעולת הברירה שהאדם יעשה לא תשנה את היכולת שלו לשתות מהיין – כמו במקרה הראשון.

בסיטואציה מיוחדת זו הגמרא פסקה גם פסק מיוחד, שאסור להשתמש במשמרת, אבל מותר בסודרים ובכפיפה מצרית. הטעם לדבר מובא בדבריו של הר"ן – מכיוון שלא מדובר בכלי הרגיל לעשיית המלאכה – יש שינוי בדבר, ומותר:

אבל יין שהוא עכור קצת ואפשר דמשתתי הכי ומיהו רובייהו דאינשי לא שתו ליה הכי בסודרין וכפיפה שרי דאיכא שינוי ובלבד שלא יעשה גומא ושלא יגביה מקרקעיתו של כלי טפח אבל לתוך המשמרת דליכא שינוי אסור.

(ר"ן על הרי"ף שבת נז, ב ד"ה ונמצא פסקן)

אך העניין צריך בירור נוסף, שכן לא ברור לחלוטין כיצד העובדה שנעשה כאן שינוי מתירה את המעשה. ייתכן לומר שהסיבה לסטטוס המיוחד של האיסור היא העובדה שמדובר בסיטואציית ביניים, בה מצד אחד היין ראוי לשתיה מצד עצמו, אבל מצד שני בני אדם נגעלים ממנו, ולא ישתו אותו. בתודעה שלהם הוא לא ראוי לשתיה. צד הספק

¹² אמנם יש נקודה מוזרה במהלך השולחן ערוך – הוא השמיט את תיאור המקרה האמצעי, בו היין קצת עכור ועדיין מותר לסנן אותו, והוא פסק פסיקה לכאורה מוחלטת, שאסור לסנן כל נוזל שהוא עכור. העולת השבת (שם) הרגיש בבעיה, וכתב שאמנם השולחן ערוך לא פירט בתיאור המקרים, אך כוונתו היא לחלק את החלוקה המשולשת של הרשב"א, ולהתיר שימוש בסודר, כאשר הנוזל ראוי לשתיה אך רוב האנשים לא ישתו אותו. אמנם הוא נשאר בתמיהה, מדוע השולחן ערוך לא התייחס מפורשות למקרה הזה. ייתכן שניתן לומר שכוונתו הייתה להיצמד ככל האפשר לנוסח של הטור, ומשום כך הוא ויתר על ההגדרה האמצעית.

¹³ המשנה ברורה פסק שמותר לסנן בסודר יין שהוא עכור קצת, אבל כתב שטוב לחוש לדעת הרמב"ם. מכיוון שסוף סוף הוא אומר שמעיקר הדין יש לפסוק כדברי הבית יוסף ראיתי לנכון להכליל אותו כאן.

שבמקרה הזה מגדיר אותו כמקרה שהאיסור בו אינו מדאורייתא, אלא מדרבנן (כפי שעולה במפורש מדברי הראשונים), ולפיכך מותר לעשות פעולת ברירה במקרה זה באמצעות כלי היתר מדרבנן.

במילים אחרות – יש פסולת שניתן להגדיר אותה כפסולת 'אובייקטיבית', שבכל הקשר היא תיחשב לפסולת ובני אדם לא ייהנו ממנה, ויש פסולת שניתן להגדיר אותה כפסולת 'סובייקטיבית', שבמקרים מסוימים יעדיפו שלא לאכול אותה, ובמקרים מסוימים לא יימנעו מהדבר.

ואמנם, הבנה זו אינה חדשה לנו במסגרת לימוד הלכות בורר. כבר בלימוד היסודי של הסוגייה בדף עד, כאשר דיברנו על ברירה בין שני מיני אוכלים, פסקנו להלכה את דעתם של התוספות, שיש ברירה גם בין שני מיני אוכלים, כאשר כל אחד מהם ראוי לאכילה. מתוך כך עולה השאלה: מדוע במקרה של שני מיני אוכלים, כאשר הברירה היא רק מהצד הסובייקטיבי, יש איסור, ואילו במקרה שלנו, כאשר הברירה היא רק מהצד הסובייקטיבי, אין איסור מוחלט ויש צד של היתר? ר' מרדכי אשכנזי, בספרו 'אשמרה שבת', שואל שאלה זו ומציע לה את הפתרון הבא:

ונלע"ד בס"ד שבברירת שני מיני אוכלים יש כאן תיקון חשוב של ברירה אע"פ שהיה ראוי לאכילה בתערובת משום שפנים חדשות באו לכאן והרי זו אכילה אחרת בטעם אחר ובחזות אחרת, אבל מים ויין שיש בהם שמרים וכדומה לא שינו את שמם ומעיקרא יין והשתא יין ואף שטעמם השתפר במעט מכל מקום אין כאן תיקון חשוב שיקרא מלאכה.

(אשמרה שבת מלאכת בורר סעיף י')

עצם זה שהאדם הפריד בין שני דברים שהיו מעורבים ביחד לא אומר בהכרח שהוא עשה פעולת ברירה, שכן עניינה של פעולת ברירה הוא לא הפרדה לשם ההפרדה אלא תיקון האוכל, יצירת שינוי במאכל. בעוד שבמקרה של היין עם הקמחים אין תיקון של האוכל, אלא מה שהיה זה מה שיש עכשיו, במקרה של הפרדת שני מאכלים, לדוגמה – הוצאת צימוקים מתערובת גרנולה – נוצר פה מאכל חדש, יש כאן, באמת, פנים חדשות.

ואמנם, יש לזכור: לפי דרך זו יהיה מותר להפריד את היין מהעובש המועט שיש בו רק באמצעות כלים שיש בהם שינוי, ולא באמצעות הכלים הרגילים, שכן לא מדובר במקרה של היתר מוחלט, אלא במקרה שיש בו צד של איסור. רק במקרה שבו היין גם ראוי לשתייה מצד עצמו, וגם האנשים ישתו אותו איך שהוא – יהיה מותר להשתמש במשמרת לצורך סינונו.

לאור נקודה זו, נבחן מחדש את המקרה שלנו – שימוש בכף מחוררת לשם הוצאת הדג מהתבנית. עלינו להבין לאיזו קטגוריה יש לשייך מקרה זה. כפי שראינו, שלושת המקרים הם כדלקמן:

א. יין צלול, שלרוב האנשים לא אכפת מזה שיש בו מעט מאד קמחיות, והם ישתו אותו כפי שהוא – מותר לתת אפילו לתוך משמרת, מכיוון שהפעולה שהאדם עושה אינה הכשרה לשתיה, הרי ישתו אותו בכל מקרה.

ב. יין שהוא קצת עכור, שיש בו כמות מסוימת של קמחיות, שאפשר לשתות אותו כפי שהוא, אך רוב האנשים נמנעים מהדבר – מותר לסנן באמצעות סודר וכפיפה מצרית, שבכך יש שינוי מדרך הסינון הרגילה. הפעולה שהאדם עושה כאן אינה באמת מכשירה את המשקה לשתיה, אבל יש לה השפעה חיובית על רצון האדם לשתות את היין.

ג. יין עכור לחלוטין, עם כמות בעייתית של קמחיות, שאף אחד לא ישתה ממנו – אסור בכלל, אפילו לא עם סודר או כפיפה מצרית. פעולה זו מכשירה את המשקה לשתיה, ובלעדיה לא ניתן ליהנות ממנו. ניתן להגדיר מקרה זה כתיקון חשוב.

נראה בבירור, שהמקרה של הדג לא נכנס בקטגוריה השלישית. יש להתלבט אך ורק בין האפשרות הראשונה לשנייה, שכן אנשים לא מעוניינים בצלחת עם כמות עודפת של רוטב. ואמנם, לעניות דעתי, נראה לומר שהדג שייך לקטגוריה הראשונה, מסיבה מאד פשוטה: ישנו הבדל בין הקמחיות שביין ובין הרוטב של הדג. בעוד שהקמחיות שיש ביין רק גורעת ממנו ופוגמת בטעמו, הרוטב של הדג מוסיף עליו ואף משבח אותו. אין נראה בסברה, שאדם האוכל ממנת הדג היה מעדיף מנת דג ללא רוטב כלל על פני מנת דג עם רוטב, ואפילו אם מדובר בכמות גדולה של רוטב. ולמעשה, הסיטואציה היא קיצונית יותר, שכן יש אנשים רבים שאוכלים את הרוטב שמגיע עם הדג לצלחת שלהם, יחד עם הדג או עם לחם. בשונה מהקמחיות, שאין לאדם כל רצון להשיג אותה, כאן יש לאדם רצון להשיג רוטב. על כן יש להשוות בין המקרה שלנו לבין הסיטואציה הראשונה, שכן בשני המקרים אנשים יאכלו את המאכל כפי שהוא, אף ללא פעולת ברירה. כך גם במקרה בו מעביר את הדג מתבנית החימום לקערות ההגשה – אנשים מעוניינים לקבל דג עם רוטב.

לסיכום הדיון: במקרים בהם כלל התערובת מוגדרת כמאכל, והאדם בפעולת הברירה לא עשה תיקון חשוב, ולא יצר 'מאכל חדש' – לא יהיה חיוב, כפי שאין חיוב במקרה המובא בגמרא בו מסננים נוזל צלול והופכים אותו לצלול יותר. במקרה שלנו אנחנו עוסקים בדג

עם רוטב שנאכל יחד איתו, ולכן כל עוד פעולת הברירה לא תיצור 'מאכל חדש' – היא תהיה מותרת¹⁴.

ה. פסולת מתוך אוכל בעת הפרדה בכף

כאשר בוחנים מקרה קלאסי של מלאכת בורר, בו יש אוכל ופסולת, קל להגדיר מה האוכל ומה הפסולת בעת ההוצאה. אך כאשר מגיעים למקרים בהם יש שני מיני אוכלים, העסק נהיה מעט יותר מורכב, שכן לא ברור מה טיב הפעולה שהאדם ביצע – האם היא פעולת אוכל מתוך פסולת או פסולת מתוך אוכל.

ישנם מקרים רבים בהם האדם עושה פעולת ברירה בתערובת הנמצאת אצלו ביד. במקרים אלה חלק מהתערובת יצא מידו (או מהכלי שהוא מחזיק בידו) וחלק יישאר בה. יש מחלוקת האם מלאכת הברירה נעשית במה שנשאר ביד האדם, או במה שיוצא מיד האדם. לדוגמה: במקרה שכבר התייחסנו אליו מקודם, בו האדם שופך יין מחבית אחת לשנייה, עד שנשארים בחבית שהוא מחזיק רק שמרי היין: לפי הדעה שמלאכת הברירה נעשית במה שנשאר ביד האדם – הוא עשה פעולה של פסולת מתוך אוכל (שהרי הוציא את השמרים מהיין). לעומת זאת, לפי הדעה שמלאכת הברירה היא במה שעוזב את יד האדם – הוא עשה פעולה של אוכל מתוך פסולת (שהרי הוציא את היין מהשמרים).

פוסקי ההלכה נתנו דעתם לשאלה זו, והכריעו בה: הדעה הראשונה, שמלאכת הברירה נעשית במה שנשאר ביד האדם, נפסקה להלכה על ידי החיי אדם (חלק ב-ג) (הלכות שבת ומועדים) (כלל טז, סעיף ט), והגר"ז בסידורו (פסקי הסידור הלכתא רבתיא לשבתא, עמוד 320). לעומתה, את הדעה השנייה פוסקים המג"א (אורח חיים שיט, טו), המשנה ברורה (אורח חיים שיט, סעיף קטן נה) ורוב האחרונים.

ולענייננו: בעת הרמת הכף המחוררת עם הדג והרוטב, נגרמות שתי תוצאות: הדג נשאר בתוך הכף, והרוטב נוזל החוצה דרך החורים של הכף. לפי הדעה הראשונה – הדג נשאר ביד האדם, ומכיוון שהוא האוכל, הפעולה שהאדם עשה היא הוצאת הדג מהרוטב, ויוצא מכך שהוא עשה פעולת 'אוכל מתוך פסולת'. לעומת זאת, לפי הדעה השנייה – הרוטב עזב את התערובת, ומכיוון שהוא נחשב לפסולת, יוצא שהאדם עשה פעולה של הוצאת פסולת מאוכל.

¹⁴ וכך מצאתי שפסק הרב שלמה זלמן שמעיה בכתב העת 'בית אהרן וישראל': "בדרך כלל אין מקפידים כלל על מעט רוטב שנמצא עם האוכל [...] והוה כמו מין אחד, ואין הרוטב בגדר פסולת כלל ולא איכפת לן אם מתברר [...] עכ"פ בדרך כלל מעט הרוטב שנשאר בכף, והיה נשמר עם האוכל בלא החורים שבכף. אינו בגדר פסולת ולא שייך לאסור. ורק כשכוונתו באמת לברור האוכל מן הרוטב [...]". בעקבות סברה זו הוא פוסק שאין חיוב במקרה שבו האדם היה מעוניין לאכול מהרוטב, ואמנם העביר לצלחת בשלב הראשון את המאכל שהיה בתוך הרוטב ללא הרוטב.

ו. דיין השימוש בכף מחוררת

ו.1. ניסוח העיקרון

ראינו לעיל בביאור הגמרא (עד, א) שאחד משלושת התנאים להתקיימות מלאכת בורר הוא דרך הברירה: כלי מקצועי, כגון נפה וכברה – יחייב, כלי שאינו מיועד למלאכה זו, כגון קגון ותמחוי – יפטור, ומותר לבורר אך ורק ביד.

אמנם, יש לזכור שאנחנו לא מדברים על תערובת רגילה, אלא על תערובת שיש בה נוזל. נראה פשוט, שמכיוון שמדובר בנוזל, שאין מי שבורר מתוכו ביד – כן יש היתר לשימוש בכלי בתערובות מעין אלו, בהן האדם לא נוהג להשתמש בידיו לשם הוצאת המאכל. ואכן, כך פסק האגרות משה (א, קכד) להלכה, שכל כלי שמשמש כיד ארוכה, ולא נועד לסייע למקצועיות מעשה הברירה – מותר בשימוש ואין עליו חיוב. אולם, אין זה דומה למקרה שלנו, שכן אנו עוסקים במקרה בו הכף המחוררת עושה פעולה של ברירה, ומוציאה נוזלים מתוך התערובת של הדג, ולא משמשת כיד ארוכה בלבד. ואמנם, הכף המחוררת לא תיחשב אצלנו ככלי שעושה פעולת ברירה מסיבה אחרת.

במשנה נאמר:

אין כוברים את התבן בכברה [קערה גדולה המיועדת לניפוי – ע"ש] ולא יתנונו על גבי מקום גבוה בשביל שירד המוך, אבל נוטל הוא בכברה ונותן לתוך האיבוס.

(שבת קמ, א)

המשנה מחלקת בין סיטואציה שבה האדם עושה פעולה של כבירה (דהיינו: נענוע הכברה לשם ברירת הפסולת מהאוכל) לבין מקרה שבו הוא משתמש בכברה אך ורק ככלי נשיאה, לשם הבאת התבן לאבוס.

רש"י במקום מפרש פירוש לכאורה תמוה בדברי המשנה:

אבל נוטל בכברה – ליתן בתוך האבוס, ואף על פי שהמוץ נופל מאליו – כר' שמעון דאמר: דבר שאין מתכוין מותר.

והקושי גלוי לעין: מצד אחד רש"י פוסק שמדובר במקרה של דבר שאינו מתכוון, והדין הוא מותר, אך מצד שני עולה מתיאורו את המקרה שמדובר בסיטואציה של פסיק רישיה, ואם כך הוא הדין – אז פעולת הנטילה בכברה אמורה להיות אסורה¹⁵.

¹⁵ דיוק זה בלשונו של רש"י מתבקש לאור השוואה לפירושו לחלק הראשון של המשנה, המופיע גם הוא בעמוד שלנו, בעוד שהוא מפרש את פעולת נתינת הכרשנים "לתוך הכברה או לתוך הכלכלה" כמקרה של ספק תוצאה

רש"י תמוה זה נפסק להלכה בשולחן ערוך (וכך גם פסק הרמב"ם):

אין כוברים התבן בכברה שיפול המוץ לארץ, ולא יניחנו במקום גבוה כדי שירד המוץ; אבל נוטל בכברה ונותן לתוך האבוס אף על פי שהמוץ נופל מאליו, מותר כיון שאינו מכוין.

(שולחן ערוך אורח חיים שכד, א)

עולה בבירור מלשון השולחן ערוך שהוא פוסק את דעתו של רש"י, שכן על אף שהמוץ נופל, מדובר במקרה של דבר שאינו מתכוון.

ויש להבין את דבריו – מדוע לא מדובר בפסיק רישיה?

הנשמת אדם עונה על השאלה שלנו בשיטת רש"י:

ואין לומר דהא הוה פסיק רישא, זה אינו דדוקא במקום שעושה מלאכה כגון משקה מים לזרעים וכיוצא בו דהוא עושה המלאכה רק שאינו מכוין לפעולתה משא"כ [מה שאין כן – ע"ש] הכא שאינו מרקד כלל אלא שנוטל בכברה ולכן אף שנופל דרך נקבי הנפה אין לחוש דמלאכת מחשבת אסרה תורה כדאי' בב"ק כ"ו ע"ב להדיא. הוצרכתי לזה לפי שראיתי ברש"י וטור והרע"ב שכ' על כשרינין אבל נוטל בכברה אף על פי שלפעמים נופל דרך נקבי הכברה, ובתבן כתבו כולם אף על פי שנופל משמע דהוא ודאי, וא"כ ע"כ צ"ל [נאם כן על כרחך צריך לומר – ע"ש] כמו שכתבתי.

(נשמת אדם חלק ב-ג (הלכות שבת ומועדים) כלל יח סעיף ב)

הנשמת אדם מחלק בין שתי סיטואציות: בסיטואציה אחת האדם עושה את מעשה המלאכה, המלאכה מתקיימת במציאות, ואמנם הוא לא התכוון לכך, שכן הוא התכוון להשיג תוצאה אחרת. לדוגמה: אדם נוטל ידיים על אדמה ואגב כך משקה זרעים, אדם מפריד מתרנגול את הראש שלו לצורך משחק, ואגב כך הוא הורג אותו. מקרים שכאלה הם ההתגלמות של דין פסיק רישיה – התוצאה היא הכרחית, והיא נגרמת ישירות מפעולת האדם, שאין כל הבדל בינה לבין הצורה הרגילה של עשיית המלאכה.

ואמנם, ישנה סיטואציה נוספת, בה אמנם המלאכה מתקיימת במציאות, על אף שהאדם לא התכוון לכך, אבל במקרה זה האדם לא עושה את מעשה המלאכה. זאת הסיטואציה במקרה שלנו: האדם אמנם מניח את התבן בכברה, כמו בכל יום, אבל הוא לא מנענע את

אסורה – "ואע"פ שפעמים שהפסולת נופל דרך נקבי הכברה [...]", אצלנו הוא מפרש את פעולת נטילת התבן בכברה כמקרה שבו בוודאות תקינים התוצאה האסורה: "ואע"פ שהמוץ נופל מאליו [...]".

הכברה, אלא רק מזיז אותה ממקום למקום. הוא לא משתמש בה בדרך השימוש האסורה שלה. אמנם ההשלכה היא תוצאת איסור, אך מכיוון שהאדם לא עשה את מעשה המלאכה, לפי הנשמת אדם אין להחשיב מקרה זה כפסיק רישיה, אלא כדבר שאינו מתכוון.

יוצאת מהבנה זו מסקנה חשובה למקרה שלנו: במידה ונעשית בכף המחוררת פעולת סינון – יש מקום לאיסור, אך במקרה שבו האדם עושה בה פעולה של העברה ממקום למקום בלבד, תוך הימנעות מפעולת סינון כלשהי – יש מקום להתיר¹⁶.

2. דעות פוסקי זמננו

לפי הבנה זו פסק הרב נויבירט בשמירת שבת כהלכתה:

אסור לסנן אטריות מבושלות מהמים שלהן, מכיון שלא רגילים לשתותם, ואף אסור להשתמש לצורך זה במצקת המנוקבת לשם הוצאת המשקין דרך נקביה. אבל כל שכוונתו רק להעביר בה את האטריות ישר מן הקדירה לצלחת, ואינו שוהה, לית לן בה שמעט מן המים יזלו.

(שמירת שבת כהלכתה, פרק ג סעיף נח)

סעיף זה עוסק במקרה שבו האטריות נמצאות בתוך קדירת המרק, והאדם מעוניין להוציא אותן ולהעביר אותן לצלחתו. הרב נויבירט קובע שהמדד במקרה זה הוא השתוות של האדם עם המצקת מעל הקדירה, לאחר הוצאת האטריות עם הנוזל, שכן ברור שכל השתוות קלה של האדם תגרום לכך שהרבה מהמרק יצא דרך חורי המצקת.

לעומתו, האורחות שבת אמנם פוסק שיש איסור להשתמש בכלי מחורר לצורך הוצאת סלט מקערה (שכן הרוטב של הסלט עלול להסתנן דרך חורי הכף), אך בהערה לפסיקה זו הוא מציג תמונה מעט יותר מורכבת:

אמנם אכתי יל"ע בזה, דלפי הך צד [...] דתיון שיש בפיו מסננת לא חשיב ברירה בכלי, ה"נ יש לדון דכף זו שאינה נפה וכברה ממש והיא משמשת להגשת האוכל חשיבא דרך אכילה ואין בזה חשיבות ברירה בכלי [...] לכאורה נראה דעצם הגבהת הכף מהקערה חשיבא נטילת אוכל מהתערובת [...] אך אם מנער את הכף על מנת להטיף את הרוטב אל הקערה – פעולה זו היא הוצאת פסולת מאוכל [...] אמנם יותר נראה דטיפות הרוטב שמטיף מהכף אין בהן איסור בורר כיון

¹⁶ אמנם שו"ת שבט הלוי (ח, נח) סייג הבנה זו, ורצה לומר שהמקרה של המשנה מדבר על שימוש בכברה שאין בו בכלל כוונה לברור, אבל כאשר משתמשים בכלי שמעוצב לברירה כמו כפות מחוררות – אין להתיר. ולעניות דעתי אין זה קשה, שכן גם הכברה מעוצבת לצורך ברירה – מה שמוכח מהגמרא בדף עד שהגדירה אותה ככלי מקצועי לעניין מלאכת ברור, ולמרות זאת המשנה התירה להשתמש בכלי המקצועי לסינון שבביל העברת אוכל לבהמה.

שהן מעטות וטפלות לסלט והוי בגדר משתתי בהכי, והוא מטיף אותן רק כדי שלא נטפו על המפה וא"כ נמצא שאין לאסור את השימוש בכף המחוררת אא"כ יש בזה שם של ברירה בכלי). אמנם בעיקר דין הכף הזו נראה דחמירא מתיון, דבתיון עיקר שימושו הוא ככלי קיבול לתמצית, והמסננת טפילה לכלי זה, משא"כ בכף מחוררת כל עיקר צורתה מוכיחה שנעשתה ע"מ לסנן, ולכן יש למעשה הנטילה בכף זו שם ברירה בכלי.

(ארחות שבת, פרק ג הערה פב)

הארחות שבת מציג שתי סיבות לאסור את הוצאת הנוזל מהכף, ודוחה את שתיהן:

א. הוא מקשה שלכאורה יש לאסור את השימוש בכלי המחורר מאחר שהוא עושה פעולת ברירה, ועונה שהרי אין מחשיבים תיון ככלי שעושה מלאכת בורר – ומדוע לא נחשיב ככלי כזה גם את הכף המחוררת, שמשמשת אף להגשת האוכל, ושונה מאד מכלים שכל תכליתם הוא פעולת איסור?

ב. הוא בוחן את פעולת האדם בעת נזילת הרוטב, ומראה שמדובר בפעולת פסולת מתוך אוכל, האסורה בשבת. הוא עונה שאין קושי בדבר, שכן ניתן להחשיב את הרוטב היוצא מן הכף כ"משתתי הכי", ולומר, על פי העיקרון של תיקון חשוב, שלא נעשתה כאן פעולת ברירה אסורה, מכיוון שהאדם היה מעביר את הרוטב לצלחתו כדי לאכול אותו, אבל מכיוון שהוא לא רוצה שהמפה תתלכלך – הוא מוריד את הרוטב מהכף.

ואמנם, הוא דוחה את הסברה הראשונה בפסיקתו הסופית, על בסיס הטענה שאין להשוות בין שני הכלים – בעוד שהתיון נועד להחזקת תה, הכף נועדה לפעולת ברירה, וזה מוכח מהצורה שלה, ומאחר וכך הוא הדבר – אין זה משנה שעצם הפעולה היא מותרת, כאשר הכלי שמשמש לביצועה אסור לשימוש בשבת. לעניות דעתי, חילוק זה קשה משתי סיבות: אין עוררין ששימושה העיקרי של הכף המחוררת הוא לא סינון אלא העברת מאכל ממקום למקום, ושנית – לפי הנימוק שלו לא ניתן להבין את ההיתר להשתמש בכברה, שכל צורתה מיועדת למלאכת בורר ולכאורה היא אפילו יותר חמורה מהכף המחוררת.

דעה שלישית משמעותית בפוסקי זמננו מובאת בילקוט יוסף: המתיר ללא תנאי שימוש בכלי מסנן:

יש מי שאומר שמותר להוציא חתיכות בשר וכדומה מקדרת החמין במצקת שיש בה חורים, אף שהנוזלים מסתננים דרך החורים, אם עושה כן לצורך אכילה לאתרוג, ואין בזה איסור בורר. והמחמיר תבא עליו ברכה.

(ילקוט יוסף שבת ג סעיף מב)

יש לשים לב: הוא פוסק להלכה שמותר להשתמש בכלי על אף שהנוזלים מסתננים החוצה, ובשלב זה הוא לא מגביל את פעולת האדם – כפי שעשו השמירת שבת כהלכתה והאורחות שבת. הוא מביא לכך מספר טעמים:

1. לעניין מה שביארנו בסעיף הקודם לגבי פעולת האדם באוכל מתוך פסולת – האדם לא עושה כאן פעולה אסורה: לא מצד הסברה שמדובר בפעולת אוכל מתוך פסולת (שכן זה מותר לאתרוג ובידה) ולא מצד הסברה האחרת, שאומרת שיש כאן פעולת פסולת מתוך אוכל (שכן אנחנו בעצם פוסקים את המהריט"ק, שאין ברירה בלח).
2. הטעם שמביא השמירת שבת כהלכתה, שהאדם לא מנסה לעשות פה פעולה של ברירה, וגם אם יוצאים נוזלים – הוא לא מכוון לזה.
3. מכיוון שמדובר בתערובת שיש בה נוזל – האדם לא יגע בה בידו, והכלי משמש כהארכה של יד האדם, ולכן מותר בשימוש לכתחילה.
4. לא מדובר בתערובת, שכן "הא לחודא קאי והא לחודא קאי" – יש הפרדה מציאותית בין חלקי התערובת, שכן הם מובחנים בבירור זה מזה.
5. סיבה נוספת לכך שלא מדובר בתערובת נשענת על הקביעה, שכאשר מדובר במין אוכל אחד – מדובר ביחידה אחת, שאינה נחשבת לשני דברים המעורבים זה בזה (כמו באפונים והנוזל שלהם). במקרה שלנו מדובר במין אחד, מכיוון שהרוטב אינו מאכל העומד בפני עצמו, אלא הוא טפל לדג. הוכחה נוספת לכך שמדובר במין אחד היא שברכת הדג והנוזל היא אחת¹⁷.

ואמנם, הוא לא שולל לחלוטין את הדעות המחמירות בדיון זה, ואומר ש"המחמיר – תבוא עליו ברכה".

ז. סיכום

ראינו שהמקרה שבו דנו, של פלטת הדגים עם הרוטב, לא נחשב כתערובת, בעקבות שתים פסיקות:

¹⁷ ועולה מפסיקת הרמ"א (אורח חיים שיט, ג) והמשנה ברורה (אורח חיים שיט, טו), שבמקרים רבים אין ברירה כאשר מדובר במין אחד (וזאת כנגד פסיקתו של הט"ז, ואמנם עולה מהמשנה ברורה, כי מרבית האחרונים פסקו כדעה הראשונה).

1. פסיקת שביתת השבת – גושים גדולים ניכרים בתוך נוזל לא נחשבים למעורבים בו.
2. פסיקת המהריט"ץ (אותו פסק להלכה הילקוט יוסף) – אין מלאכת בורר בנוזלים, ויהיה איסור בנוזלים רק כאשר מפריד אותם מהמאכל בדרך של מלאכת משמר (דהיינו – שפיכת התערובת על גבי כלי סינון).

נוסף על כך, ראינו שהפעולה שנעשית בסיטואציה כזו אינה מוגדרת כפעולת תיקון – לא רק תיקון חשוב, אלא תיקון כלשהו, בעקבות העובדה שהאדם ייחנה מהרוטב כמו שהוא ייחנה מהדג, ולכן היא תהיה מותרת.

ואמנם, ישנם מקרים אפשריים נוספים, בהם לא יתקיימו שני הצדדים להקל אליהם התייחסנו מקודם. כפי שראינו, יש שתי נקודות עיקריות לקביעת הסטטוס של הפעולה כמותרת או כאסורה:

1. אוכל מתוך פסולת: ראינו שיש שתי דרכים להגדיר את פעולת האדם בעת הרמת הכף המחוררת (במידה והוא עושה אותה לשם סינון) – כפסולת מתוך אוכל וכאוכל מתוך פסולת. במידה ומגדירים כאוכל מתוך פסולת אין בעיה, ובמידה ומגדירים כפסולת מתוך אוכל, ולא פוסקים את סברת המהריט"ץ להלכה – נראה שיש לאסור. שימוש מותר בכלי: ראינו שבאופן עקרוני השימוש בכלי למטרת סינון, במידה שהוא מיועד לכך – אסור מדאורייתא. ועם זאת, ראינו שיש לחלק, ולהתיר מקרה שבו האדם משתמש בכלי בדרך שבה ברור שאין הוא עושה פעולה של ברירה. אין לומר שמאחר שניתן לבצע בכלי פעולה אסורה – הוא ייאסר לכל שימוש, שכן עולה מהגמרא ומפסיקת השולחן ערוך שמותר להשתמש בכברה בשבת, כל עוד לא מקיימים בעזרתה פעולה אסורה.

למעשה, נתייחס לשלושה כלים בהם יכולים להשתמש במקרים של סעודה מרובת משתתפים: כף לא מחוררת, כף מחוררת, ומרית מחוררת (שגם בה ניתן לבצע את פעולת ההגשה). נראה שיש לדון בכל כלי בנפרד, מהקל ביותר למורכב ביותר:

1. כף שאינה מחוררת – המקרה הפשוט ביותר, שכן האדם לא עושה כאן שום פעולת ברירה (שכן או שלא מדובר בתערובת, או שהוא בורר בדרך אכילה, תוך שימוש בכלי מותר, ועשיית פעולה של אוכל מתוך פסולת).
2. מרית מחוררת – נראה שמותר להשתמש בכלי זה לצורך שימוש מידי, שכן בעקבות כך שהמרית שטוחה לחלוטין לא ניתן להרים בעזרתה כמות כלשהי של רוטב (כאשר האדם מרים איתה גם דג) – ולא יכולה להתקיים בה הסיטואציה של פסולת מתוך אוכל.

3. כף מחוררת – יהיה ניתן להשתמש בכלי זה לפי סברת השמירת שבת כהלכתה: אין להשתהות כלל בעת הוצאת הדג מתוך התערובת, אלא יש לעשות פעולה רציפה של הרמת הדג והרוטב והעברה ישירה לצלחת, כך שיהיה ברור מפעולת האדם שאין כוונתו לברור.

ואמנם, כל זה אמור לגבי מקרי תערובת. אבל לגבי המקרה שלנו, של פלטת הדגים – נראה פשוט שלא מדובר בתערובת וגם לא בתיקון חשוב, ולפיכך אין שום מניעה מלהשתמש בכפות מחוררות לשם העברת הדגים מהתבניות לצלחות או לכלי הגשה.